

KƏMALƏ İSLAMZADƏ*Bakı Dövlət Universiteti***"ATA İLƏ OĞULUN DÖYÜŞMƏSİ" ƏNƏNƏVİ SÜJETİNİN
MODİFİKASIYALARI**

Dünya xalqlarının folkloruna səpələnmiş, beynəlxalq, ənənəvi, səyyar, gəzərgi və s. adlarla tanınmış süjetlər XIX əsrdən indiyədək folklorşünaslığı məşğul edən, daim aktual olan problemlərdəndir. "Ər öz arvadının toyunda", "Böhtana düşmüş qız", "Ögey ana", "Analığın oğula şər atması", "Qəhrəmanın Təpəgözlə vuruşu", "İki qardaşın üz-üzə gəlməsi", "Oğula ana haqqında böhtan atmaq", "Can əvəzinə can istəmək", "Ata ilə oğulun vuruşu", "Qəhrəmana qeyri-adi qüvvət verilməsi" və onlarla digər süjetlər bu sıradandır.

Fərqli ictimai-iqtisadi münasibətlər sisteminə, siyasi duruma, tarixi keçmişə malik olan ən müxtəlif xalqların ağız ədəbiyyatında hadisələrin eyni ardıcılığının təkrarı ilə müşahidə olunan həmin süjetlərin mövcudluğu iki əsrdən bir qədər artıq müddət ərzində bir neçə nəzəriyyənin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Oxşarlıq və eyniyyətlərin meydana gəlmə səbəblərini fərqli şəkildə izah edən müddəalar həmin nəzəriyyələrin əsasında durur. Məsələn, mifoloji nəzəriyyə oxşarlıqların kökünü xalqların qədim qohumluğu ilə bağladığı halda, iqtibas nəzəriyyəsi bunu qarşılıqlı iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin nəticəsində bir xalqdan digərinə keçməsi kimi qiymətləndirir. Antropoloji məktəb bənzərliklərin səbəbini insanın fiziki, psixi, ruhi durumu ilə əlaqələndirərək "süjetlərin öz-özünə doğması" prinsipini irəli sürür.

Bütün çatışmayan cəhətlərinə, qüsurlarına baxmayaraq, bu nəzəriyyələri folklorşünaslığın inkişafında irəliyə doğru atılmış addım kimi dəyərləndirmək olar. Onların hər biri müəyyən elmi-tarixi faktlara söykənmiş, kifayət qədər ciddi və kəsərli arqumentlərlə silahlanmışdı. Belə ki, mifoloji nəzəriyyənin baniləri olan Qrimm qardaşları öz müddəalarını linqvistlərin qədim hind dili – sanskritlə latın və yunan dillərinin eyni kökdən olması, oxşarlığı barədəki kəşfi üzərində qurmuşdular. Bentey öz mülahizələrində konkret dövlətlərarası tarixi-siyasi, iqtisadi əlaqələri, mühüm müharibə və yürüşləri, məlum marşrut-

ları rəhbər tutmuşdu. E.Taylor və E.Lanq isə daha çox insan orqanizminin strukturuna, irqindən, milliyətindən asılı olmayaraq bütün millətlərin eyni beyin quruluşuna, hissiyyatlar sisteminə malik olması faktlarına və ibtidai şəraitdə yaşayan tayfalarla sivilizasiyaya qovuşmuş xalqların aşağı təbəqələrinin müqayisəsinə əsaslanmışdılar. Bununla belə həmin nəzəriyyələrin müddəaları heç də bütün hallarda işləmədi. Bəzi konkret məsələlərə tətbiq edilən zaman onların özünü doğrultmadığı aşkara çıxırdı. Başqa sözlə desək, bütün məziyyətlərinə baxmayaraq, həmin nəzəriyyələrin heç biri universal deyildi. AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Azad Nəbiyev bu barədə yazır: "İrəli sürülən nəzəriyyələrin heç biri oxşarlıq və eyniliklərin mənşəyi ilə bağlı qəti fikrə gələ bilməmiş, bir-birini təkzib etməklə, sivilizasiyaya məxsus oxşarlıqlara müxtəlif yanaşma metodologiyası formalaşdırmışlar. Bu isə mədəniyyətlərin oxşarlıq və bənzərliklərini öyrənməyə yönələn nəzəri baxışların tükənmədiyini, hələ yeni-yeni nəzəri məktəblərin yaranıb formalaşma imkanlarının reallığını əks etdirməkdədir. Oxşar mədəniyyətlərin mənşəyini öyrənmək sahəsində son illərdə Azərbaycanda da bir sıra işlər görülmüşdür. Aparılan uzunmüddətli müşahidə və eksperimentlər dünya xalqları folklorunda eynilik və oxşarlıqların öyrənilməsini reallaşdıran yeni nəzəriyyənin — mədəniyyətlərdə oxşarlıq və bənzərliklərin gen mənşəyi ilə bağlılığı barədə nəzəri baxışın irəli sürülməsinə imkan vermişdir". (11, s. 3).

Beləliklə, "gen birliyi" daha ümumi bir anlayış kimi bütün hallara tətbiq edilmə imkanına malik olsa da, görünür, yeni nəzəriyyələrin meydana çıxacağı ehtimalını aradan qaldırmır.

Ənənəvi süjetlərə verilən adlar içərisində "səyyar" və "gəzərgi" terminləri, əslində, bu süjetlərin bir xalqdan digərinə keçməsinə, səyahət etməsini, gəzməsinə özündə ehtiva edir. Lakin belə bir mülahizəni hər bir hal üçün qəbul etmək düzgün olmazdı. Müxtəlif xalqlarda təkrarlanan süjetləri "özül nüvə" hesab edən professor Əli Sultanlının bu məsələdə mövqeyi birmənalıdır: "Səyyar adlanan bütün bu mövzuların nüvəsi müstəqil olaraq hər bir qədim tayfa, hər bir qəbilə arasında doğa bilərdi. Bunların doğması üçün iqtisadi şərait, ictimai quruluş, təxmini əqidə eyniyyəti var idi... Çoxdan bəri tətbiq edilən ədəbi müqayisələr də bu bədii nüvələrin müqayisəsi üzərində aparılmalıdır. Lakin müqayisə iqtibas və ədəbi təsir məqsədi ilə aparılırsa, zərərdən başqa heç bir elmi nəticə verə bilməz" (12, s. 54)

Göründüyü kimi, alim bu və ya digər süjetin hansı xalqda daha ilkin, hansında alınma olduğunu müəyyənləşdirmək dalınca qaçmağın tərəfdarı olmamış, "süjetlərin öz-özünə doğması" prinsipini qəbul etmişdir.

Kamal Abdulla da bu problemlə bağlı bənzər fikir söyləmişdir: "Məsələni hansı əvvəl yaranıb, hansı sonra yaranıb şəklində qoymaq, əslində, məsələnin bir bütöv, küll şəklində dərininə getməyə mane olan şeydir. Məhz Situasija, qəhrəmanların bütün hərəkətlərini tənzim edən, artıq əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şəkildə inkişafını şərtləndirən Situasija, bu Situasijanın özünün niyə yaranması səbəbinin araşdırılması Miflə bağlı, onun ilkin qüdrətli, güclü çağı ilə bağlı məsələlərin mahiyyətinə nüfuz etməyə imkan verir. Söhbət isə Mifdən gedirsə, ilkinlik və sonralıq qiymətləri ilə tələsmək düzgün deyil, bəlkə bu cür yanaşma prinsip etibarilə heç düzgün də deyil". (8, s. 98, 99)

Bütün bunları nəzərə alaraq biz "ənənəvi süjet" terminindən istifadə etməyi daha məqsədəuyğun sayırıq. "Ata ilə oğulun döyüşməsi" süjeti ənənəvi süjetlər içərisində istər yayılma arealının genişliyinə, istərsə də drammatizminə görə xüsusi yer tutur. Onun coğrafiyası Qərbdə Yunanıstan, Norveç, İrlandiya, Fransa, Almaniya, Rusiya, Şərqdə – Qafqaz, İran və b. əraziləri əhatə edir. "Özül nüvə", yəni hadisələrin təkrarlanan ardıcılığı belədir: Qəhrəman yad ölkədə cəngavər qızla izdivaca girir, bu əlaqə nəticəsində doğulan oğul böyüyüb atasının axtarışına çıxır, ata ilə oğul qarşılaşaraq bir-birini tanımadan vuruşurlar.

Hər bir xalqın dünyagörüşündən, adət-ənənələrindən, milli mentalitetindən, əsərin aparıcı ideyasından asılı olaraq süjetin ayrı-ayrı mərhələləri, xüsusilə də, finalı fərqli təfərrüatlar, təfsilatlarla fərqlənir. Bəzi nümunələrdə tanınma nişanı rolunu oynayan üzük və ya bazubənd baş verə biləcək faciənin qarşısını alır. Ata və oğul bir-birini tanıyırlar və qarşılaşma sülhlə nəticələnir. XIII əsrə aid olan Tidrek haqqındaki Norveç saqası, XVI əsrdə yazıya alınmış alman xalq balladası, "Koroğlu" dastanında qəhrəmanın öz övladı Kürdoğlu ilə döyüşü və s. məhz barışıqla sona çatan nümunələrdəndir. İkinci qrup nəsr əsərlərində ata oğulu ("Şahnamə"dəki Rüstəm və Söhrab əhvalatında, Kuxulin haqqında kelt eposunda, İlya Murometslə Sokolnikdən bəhs edən bilinada olduğu kimi), üçüncülərdə oğul atanı öldürür (Telefon atası Odisseyi məhv etdiyi kimi). Bəs qədim ənənələrdə sabitləşərək bugünkü nəslə miras qalmış sivil valideyn-övlad münasibətləri prizmasından baxarkən çox

amansız və qəddar görünən bu əhvalatın kökündə hansı tarixi səbəb, mənəvi-əxlaqi problem dayanır? Bu sual üzərində düşünmüş bütün tədqiqatçılar yekdil olaraq süjetin mənşəyini matriarxat dövrünün ailə münasibətləri sisteminə bağlamışlar. Məsələn, A.N.Veselovski rus bilinasında yer alan bu qədim süjetdən danışarkən qeyd edir ki, onun əsasında matriarxat münasibətləri durur. Çünki matriarxatda uşaqlar ana qəbiləsinə, ata isə tamamilə yad qəbiləyə məxsus olur (7, s. 34)

Sözügedən süjet üzərində qurulmuş "Koroğlunun Dərbənd səfəri" qolundan bəhs edən M.H.Təhmasibin fikri də A.N.Veselovskinin mülahizəsi ilə üst-üstə düşür (13, s. 199). Əlbəttə, bu heç də əlimizdə olan nümunələrin matriarxat dövründə yarandığına dəlalət etmir. Sadəcə olaraq, hər bir tarixi inkişaf mərhələsi barədə əsas informasiya kütləsi tədricən bəşəriyyətin yaddaşında şüuraltı təbəqəyə çökür və onun rudimentləri müəyyən məqamlarda, o cümlədən, bədii yaradıcılıqda vaxtaşırı təzahür edir. Ata ilə oğulun düşmən mövqelərdə dayanması da, məhz matriarxatın qalığıdır ki, təhtəlşüurdan şüura, oradan isə xalq ədəbiyyatına yol tapmışdır.

Yuxarıda təsvir etdiyimiz süjet bütün mərhələləri ilə bütöv şəkildə "Koroğlunun Dərbənd səfəri" qolunda işlənmişdir. Qolun məzmunundan bəlli olur ki, Koroğlu Möminə xanımın sorağını eşidib onun dalınca Dərbəndə gəlir. Qızın atası Ərəb Paşaya gəlişinin məqsədini söyləyir. Ərəb paşanın cavabından biz Möminə xanımın xasiyyəti haqqında məlumat alır, onun həm də əldə silah cəng etməyi bacardığını öyrənirik:

"Bizdən salam olsun qoç Koroğluya,
Bizim qızlar yaman odyanar olur.
Ram oluban hərgiz mərdlə uyuşmaz,
Özü bədxoy, dili zəhrimar olur.

...Bulqasını çəkməz sultandan, xandan,
Rəngi qaçmaz cəngdən, savaşdan, qandan,
Ondan igid törər, qaçmaz meydandan,
Meydanlar içində hər vaxt var olur (9, s. 241)

Koroğlu ona elə belə bir qız lazım olduğunu söyləyir. Toy eləyib qızı Koroğluya verirlər. Koroğlu qırx gün onun yanında qalır. Qırx günün tamamında Koroğlu Möminə xanıma Çənlibelə getməyi təklif edəndə, o, bunu rədd edir. Atasının torpağından heç bir yerə getməyəcəyini bildirir. Halbuki digər qollarda Çənlibelə getmək bir çox paşa və xan qızlarının arzusudur. Çox güman ki, Möminə xanımın bu hərəkəti kişinin yaşamaq üçün qadının tayfasına gəl-diği matriarxat dövrünün izlərini qoruyub saxlayır.

Möminə xanımın razılığını ala bilməyən Koroğlu ona bir bazubənd verib deyir ki, mən gedirəm, əgər qızım olsa, bunu satıb xərclik edərsən, oğlum olsa, bağlarsan qoluna, gəlib mənə tapar. Möminə xanımın oğlu olur, böyüyür, atasının axtarışına çıxır, təsadüfən onunla qarşılaşıb vuruşur. Lakin bazubənd oğulu atasına nişan verir. Koroğlu övladını bağrına basır. Qarşılaşma sülhlə başa çatır.

Tanınmış tədqiqatçı Kamal Abdulla "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından bəhs edərkən oxşar süjetlər probleminə də toxunmuş, xüsusilə, yunan mifologiyası ilə paralellər aparmışdır. Milli folklorumuzda ata-oğul tipli ailədaxili, münafişlərin yunan ədəbiyyatından fərqli olaraq barışıqla nəticələnməsinin səbəbini alim belə izah edir: "Dramatik nöqtə, yəni qarşı-qarşıya durma yunan mifində faciə məqamına qaldırılırsa, Oğuz mifində gərginlik heçə endirilir, müsbət emosiyalar üstünlük təşkil edir. Yunan mifində təkbətək qarşı-durmada Yeni Köhnəni tanımır və ya tanımaq istəmir. Belə hal Köhnənin məhvi ilə nəticələnir. Oğuz mifində Yeni Köhnədə öz əlamətlərini tapa bilir, onu tanıyır, onun içindən öz doğuluşunu və müstəqilliyini təmin etməyə çalışır. Tam inkar və təbii əvəz etmə! Bunların milli psixologiya üçün əhəmiyyəti danılmazdır. Bizim üçün bir çox məqamlarda unudulmuş mənəvi oriyentirlərin məxəzinə baş vurmaq, müqayisələr yolu ilə səciyyəviliyi üzə çıxarmaq, bugünkü real əxlaqi dəyərlərə heç olmasa, uzaq nəzəriyyə vasitəsilə də olsa, bəzi əlavələr edə bilər" (8, 246-247).

"Koroğlu" dastanında sxemə uyğun olaraq, qəhrəmanın səfərdə cəngavər qızla izdivacından doğulan oğlu atasının ölkəsinə gələrək onunla qarşılaşır, tanımadan vuruşur, nəhayət, tanınma aktı baş verir.

Onu da qeyd etməliyik ki, oğulun atanın ölkəsinə gəlməsi daha ilkin, birincili modifikasiya hesab olunur. Belə ki, dünya eposuna atanın oğulun ölkəsinə gələrək onunla qarşılaşdığı variantlar da məlumdur və onlar ikincili, yəni

törəmə modifikasiyalardır. Məsələn, qədim alman epik qəhrəmanlıq nümunəsi olan "Hildebrant haqqında nəğmə"də oğul Hadubrant elə Hildebrantın ölkəsində anadan olur. Öz ölkəsini tərk etmiş ata isə düşmən kimi qayıdır. Bu nümunənin mətninin daxili rekonstruksiyası zamanı Q.A.Levinton başqa uyğunsuzluqlar da aşkar etmişdir. O yazır: "Hildebrant haqqında nəğmə"də ata ilə oğulun qarşıdurmasında ata oğulun adını öyrəndikdə bazubəndini çıxararaq ona bağışlayır. Bu epizodu "Ata ilə oğulun döyüşü" motivindəki (Levinton onu süjet deyil, motiv hesab edir. K.İ.) yayılmış elementlə müqayisə edək: ata oğlu üçün hər hansı tanınma nişanı (adətən, üzük, bazubənd və ya başqa zinət əşyası) qoyur, oğul nə vaxtsa onu atasına göstərəcək ki, tanınsın. Burada qarşılıqlı əlaqə aydındır. Lakin Hildebrantla bağlı situasiya absurd xarakterlidir. Əgər oğul atasını heç görməyibsə, onun necə bazubənd daşdığını haradan bilər və onu necə tanıyar (adətən, ata oğlu üçün qoyub getdiyi bazubəndi özü tanınmalıdır). Bu uyğunsuzluq variantın fabula sisteminin dəyişilməsi ilə bağlı ola bilər" (10, s. 304, 305).

Q.A.Levintonun mətnin analizi nəticəsində irəli sürdüyü fikirlər ağlabatan olsa da, onun motiv və süjet barədəki anlayışları səhvdir. Folklor süjetinin iki fərqli səviyyədə mövcud olduğunu qeyd edən Q.A.Levinton "Ata ilə oğulun döyüşü"nü motiv, İlya ilə Sokolnik haqqındakı bilinən mətninin hadisəvi səviyyəsini isə süjet adlandırır (10, s. 308).

Müəllifin bu mövqeyi ilə razılaşmaq olmaz. A.N.Veselovskinin motivi süjetin ən kiçik elementi, bölünməz vahidi adlandırması gerçək mənzərəni daha obyektiv əks etdirir. Doğrudan da, "Ata ilə oğulun vuruşması" süjetini onlarla tərkib hissələrinə, yəni motivlərə ayırmaq mümkündür. Məsələn, qəhrəmanın səfərə çıxması motivi, amazonka motivi, tanınma nişanı motivi və s.

Dünya xalqlarının folkloru, haqqında bəhs etdiyimiz süjetin üslub baxımından da fərqli variantlarını təqdim etmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan variantı milli epik ənənəyə uyğun şəkildə – nəsrə nəzmin növbələşməsi formasında təzahür edir. Kuxulin haqqında irland saqaları da nəsrə nəzmin növbələşdiyi bir eposdur. Şeirlər sillabik olub, daha çox 7 hecalı misralardan və 4 misralı bəndlərdən ibarətdir. Misralar assonans və qafiyələrlə cüt-cüt əlaqələnir (6, s. 460).

İrland eposunun əsas və qədim hissəsini ulad silsiləsi təşkil edir. Qədim ulad tayfası tarixi Olster ərazisində məskun olduğundan, buna bəzən Olster

silsiləsi də deyirlər. Uladların əsas bahadırı və irland eposunun əsas qəhrəmanı Kuxulindir (daha doğrusu, Kukulayn). O, eramızın I əsrində yaşamışdır. Totemik xarakter daşıyan əsl adını alanadək (Kukulayn – "Kulanın iti" deməkdir) o, Setanta adını daşıyırdı. Setansilər qədim Britaniyanın kelt tayfalarındandır (6, s. 462). Eposa aşağıdakı saqalar daxildir: "Kualnqedən öküzün qaçırılması", "Kuxulinin doğulması", "Emerin elçiliyi", "Kuxulinin xəstəliyi", "Kuxulinin ölümü" və s. (6, s. 463).

Kuxulin bəzən Luq tanrının oğlu kimi göstərilir. Anası Dextire bir udum sudakı həşəratı udaraq hamilə qalmışdır. Bəzən isə Kuxulinin Dextire ilə onun qardaşının (Konxobar) ailədaxili nikahından doğulduğu göstərilir (Qardaşla bacının izdivacı motivi qəbilə başçılarında, ilk hökmdarlardan bəhs edən mifoloji eposa xas olan xüsusiyyətdir). Kuxulin dəmirçi tərəfindən tərbiyə olunur (german qəhrəmanı Ziqfrid kimi; Nart eposu qəhrəmanları da dəmirçixanada bərkiyib möhkəmlənirlər). Cadugər qadın Skataxin yanında Kuxulin başqa bahadırlarla bərabər hərbi təlim keçir. Həmin dövrdə o, igid qız Ayfe ilə əlaqədə olur. Onların oğlu Konloax böyüyəndə atasını axtarır, tanımadan atası ilə döyüşə girir. Kuxulin əsrarəngiz qalxanın köməyi ilə Konloaxa qalib gələrək onu öldürür (6, s. 464).

Almanlara məxsus "Hildebrant haqqında nəğmə"nin bizə məlum olan yeganə əsl mətni Fuld monastırında qorunan dini kitabın cildinin içəri tərəfində 800 ildir ki, yazılıb saxlanılmışdır. Mətn yarımçıqdır. "Hildebrant haqqında nəğmə" epik paralelizmləri xəsisçəsinə tətbiq etməklə alliterasiyalı şeirlə yazılmışdır. Nəğmədə təsviri element yoxdur. O, hərbi mərasim və daxili dramatikmə malik dialoq üçün xas olan ata ilə oğul, qoca Hildebrantla gənc Hadubrant arasındakı mükəllimədən ibarətdir. Bahadırlar ənənəvi olaraq öz adı, soyadı barədə məlumat verirlər. Lakin Hadubrant qarşısındakının atası olduğuna inanmaq istəmir. Bunu qoca hunun hiyləsi hesab edir. Hildebrant da qorxaq kimi ad çıxarmağa və öz əsgər şərəfini qurban verməyə razı deyil. bu yerdə mətn yarımçıq qalır. Ehtimal etmək olar ki, nəğmə gəncin məğlubiyyəti və ölümü ilə bitəcəkdir (6, s. 482).

Süjetin skandinav xalqlarında da variantları mövcuddur. Onlardan ən tanınmışı "Tidrek haqqında Norveç saqası"dır. Ümumiyyətlə, bir çox tədqiqatçılar skandinav xalqlarının folklorunu Şərqi xalqlarının ağız ədəbiyyatı ilə müqayisə edərkən aşkara çıxardıqları bir sıra paralellərin, eyniyyətlərin mən-

Şəcə Şərq elementləri olduğu qənaətindədirlər. T.Əliyeva bu barədə yazır: "Təəssüf ki, Skandinaviya dastanlarının gözəl bilicisi M.İ.Stebelin-Kamenski Şərq elementlərinin Şimal dastanlarına necə gedib düşməsi barədə təəccübünü bildirir" (2, s. 100).

Son illərin tədqiqatları və tapıntıları, o cümlədən İslandiya üzə çıxmış 1240-cı ilə aid bir sənəd bu sahədə canlanmaya səbəb olmuş və məşhur Norveç səyyahı, etnoqrafı və arxeoloqu Tur Heyerdal (1914-2002) tərəfindən yeni bir nəzəriyyənin irəli sürülməsinə imkan yaratmışdır. Bir neçə dəfə Azərbaycanın qonağı olmuş alim sonuncu gəlişində öz nəzəriyyəsinin mahiyyətini elmi ictimaiyyətə və jurnalistlərə açıqlamışdır. İslandiya prezidenti, Tur Heyerdal və başqa alimləri dəvət edərək XIII əsrdə yaşamış tanınmış skandinav tarixçisi və salnaməçisi Snorre Sturlussonun qələminə məxsus bir əlyazmasını onlara göstərmişdir. Mətdə 2000 il bundan əvvəlki hadisələrdən bəhs olunur. Görünür, Snorre özü indi artıq itirilmiş, bizə məlum olmayan mənbələrdən istifadə etmişdir. Əgər ona inansaq, miladdan iki nəsil öncə Qafqazda yaşayan kral Oqden as tayfalarına başçılıq edirdi. Aslar van tayfası ilə vuruşurdular. Oqden bəzən qalib gəlir, bəzən də məğlub olurdu. Nəhayət, aslarla vanlar sülh müqaviləsi bağladılar. Elə bu zaman həmin torpaqlara Roma legionları ayaq açdılar. Oqden Roma ordusuna müqavimət göstərə bilmədiyindən, rusların ərazisindən keçərək şimala doğru getdi. Sonra o, Qərbə dönərək Fyun adasına (Danimarka), daha sonra Şimala-Skandinaviyaya yollandı və burada öldü. Onun sülaləsindən olan kralların otuz bir nəsli birinci minilliyin sonunda skandinavları birləşdirmişlər.

Tur Heyerdala görə, Oqden əslində, skandinav bütperəst panteonunun baş tanrısı Odindir. Odin xalq arasında o qədər populyar olmuşdur ki, onu səma ölkəsinin elçisi hesab etmiş və ölümündən sonra tanrı səviyyəsinə qaldırmışdılar.

Qobustan qayaüstü rəsmlərini tədqiq edən səyyah buradakı gəmi təsvirləri ilə vikinqlərin istifadə etdikləri gəmilər arasında uyğunluğu üzə çıxarmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, vikinqlər qərbə doğru hərəkətlərini məhz buradan başlamışlar. Saqalarda salnaməçi Snorre vikinqlərin ilk kralı Odinin öz xalqını Azer ölkəsindən çıxardığına birbaşa işarə edir. Tur Heyerdal vikinqlərin əcdadlarının Azərbaycan ərazisindən çıxdıqları tarixi hesablamışdır. Həmin tarix Qobustandakı lövhə üzərində qeyd edilmiş Roma legionunun ərazimizə

gəlmə tarixi ilə üst-üstə düşür. Tur Heyerdal onu da bildirir ki, vikinqlər Qər-bə doğru hərəkət edərkən torpaqları döyüşərək işğal edir, Şərqə tərəf irəliləy-ərkən isə nədənsə əraziləri onlara hədiyyə edirdilər. Maraq doğuran cəhətlər-dən biri də budur ki, salnaməçi Odinin atəşpərəst olduğunu və bu dini yeni məskəninə gətirərək yaydığını göstərir. Məhz Norveç vikinqləri İngiltərənin, Şotlandiyanın, Fransanın, İrlandiyanın ilk kralları olmuşlar.

Məlumdur ki, Norveçin Soqne-Ford adlanan hissəsində Xəzər tipli insan-lar yaşayır. onlar Kür-Araz ovalığından köçmüş tayfaların nəslindəndirlər. Bu insanlar Qafqazdan Skandinaviyaya Kiyev rus dövlətindən keçərək gəl-mişlər. Norveç dilinin dialektində danışirlar. Hans Günter "Avropa irqləri haqqında" əsərində yazır: "Soqne Fordda özünəməxsus görkəmi olan insanlar yaşayır: orta və qısa boylu, tündsaçlı mezo və braxikefallar danışıda və hərəkətlərində "cənub" temperamentinə malikdirlər, döyüşkəndirlər... ola bilsin ki, söhbət mənşəyi naməlum olan bir irqdən gedir" (5).

Deyilənlərdən aydın olur ki, süjet oxşarlığının, o cümlədən, bizim bəhs etdiyimiz "ata ilə oğulun döyüşməsi" süjetinin skandinav xalqlarında mövcudluğunun səbəbini Tur Heyerdal bu xalqların qədim qohumluğunda görür. Onun belə bir fikir irəli sürmək üçün kifayət qədər arqumentləri olsa da, həmin mülahizələri birmənalı şəkildə qəbul etmək düzgün deyildir. Çünki cavabsız qalan suallar çoxdur. Bu suallar ərazimizdən köçmüş tayfaların milliyyəti, dili, genetik baxımdan türk tayfaları ilə qohum olub-olmaması və s. ilə bağlıdır.

Süjetin orijinal modifikasiyalarından biri də onun rus variantıdır. Orijinal-lıq artıq məlum sxemin müəyyən ümummilli və dövlətçilik ideologiyasının təbliğinə tabe etdirilməsində ifadə olunur. Kiyev Rus dövləti hər bir mərkəz-ləşdirilmiş erkən feodal dövləti kimi məğlub edilmiş tayfalardan bac alma-qdan torpaqların əkilməsinə və qorunmasına təcridcən keçdikcə epik ideallaş-dırmanın əsas mövzusu rus dövlətinin xarici düşmənlərdən mühafizə edilməsi olur. Bu mövzuda mərkəzi yer İlya Murometsə məxsusdur. İlyanın ümum-dövlət missiyası bahadırların başında sərhəddə durmaqdır. Dövlətçilik-vətənpərvərlik şüurunun yarandığı belə bir ideoloji atmosferdə qədim ənənəvi süjet olan "Ata ilə oğulun döyüşü" yeni həyat tapır və "İlyanın oğlu Sokolnik-lə qarşılaşması" şəklində meydana çıxır. Sokolnik sərhəddə görünür və ona qarşı kiçiyindən başlayaraq qəhrəman üçlüyün hər bir üzvü (Alyoşa, Dob-

rıya, İlya) çıxış edir. İlk iki bahadır məğlubiyyətə uğrayır və bununla da "qoca İlya"nın vuruşu üçün poetik effekt hazırlayır. Bu zaman Dobrıya mühüm bir xəbər gətirir. Demə Sokolnik yalnız döyüşçü deyil, o, həm də dövləti və kilsəni hədələyir. Sokolnik Vladimiri əsir almaq, knyaginya Opraksanı isə özünə arvad etmək istəyir. Lakin Sokolnik aqressiv olmasına baxmayaraq, yad dinli işğalçı deyil: o, dövlətin düşməni, lakin onun müdafiəçisinin oğludur. Ata ilə oğulun qarşılaşması belə bir mürəkkəb şəraitdə baş verir. Beynəlxalq süjet müxtəlif eposlarda hər bir xalq üçün tarixi problematikanın özünəməxsus şəkildə ifadəsinə xidmət etmişdir. Sokolnik İlya ilə görüşün təhlükəli olacağı barədə anası tərəfindən xəbərdar edilmişdi. O, bir qisasçı kimi atası ilə görüşmək istəyir. Görünür, matriarxat dövrünün əlamətlərini daşıyan bu qədim süjetin modifikasiyası sonradan qəhrəmanın ata nəslə şəraitindəki ictimai vəziyyətinə görə (bu, böyük bir rüsvayçılıq, ləkə idi) mürəkkəbləşir və nəhayət, yeni beynəlxalq epik əlaqələrlə zənginləşərək qəhrəmanı Kiyev Rus Dövlətinin xarici düşməninə çevirir. Hadisələrin faciəvi şəkildə həllini qaçılmaz olur. Oğluna ilk döyüşdə qalib gələn İlya onunla bir bahadır kimi "qardaşlaşır". Lakin işğalçı oğul hiyləgər düşmən imiş. Bu da onunla ikinci dəfə qarşılaşmağı labüd edir. Burada da düşmən mənəvi müqaviləni (şərti) pozur (qardaşlaşmanı). O yatmış vəziyyətdə olan atasına hücum edir. İlyanı bədənindəki yarım pudluq xaç xilas edir (nizə toxunaraq sürüşür). İkinci döyüş başlanır və İlya oğlunu öldürür (6, s. 413).

Şərq variantları içərisində ən məşhuru olan "Rüstəm və Söhrab" dastanı da vətənin düşməndən müdafiə edilməsi kimi bir ideoloji özəyə malikdir. Bu dastanın daxil olduğu "Şahnamə" Firdovsinin qələminə məxsus yazılı ədəbiyyat nümunəsi olsa da, müəllifin folklordan, xalq əfsanələri və mifologiyadan bəhrələndiyi şübhəsizdir. "Şahnamə"ni dilimizə tərcümə etmiş prof. Mübariz Əlizadə kitaba ön sözündə yazır: "Bu əsəri, qəhrəmanlıq, tarixi əsərin əvvəlindən axırına qədər hər yerində insanpərvərlik ideyası qızıl xətt ilə davam edir, insanın əzəmətini, onun vüqarı, nəcib hissləri və ülviyyətini pozan və ləkələyən nə varsa, hamısına qarşı dahi şairin kin və qəzəblə dolu ittihamnaməsi oxunur" (3, s.8).

Alimin qeyd etdiyi kimi, bu ölməz əsər tarixi olduğu qədər də əsəri və qəhrəmanlıq elementləri ilə zəngindir ki, həmin xüsusiyyətlər də, o cümlədən, "Rüstəm və Söhrab" dastanının əsasında duran "Ata ilə oğulun vuruşması"

süjeti xalq yaradıcılığından əxz olunmuşdur. Firdovsi öz təbi ilə süjeti canlandırmış, onu Şərq naxışları ilə bəzəmişdir. Dastan şairin ölümlə bağlı fəlsəfi fikirləri ilə başlayır. Ölümün haqq olduğundan, qocaya-cavana baxmadığından, insanın əcəl qarşısında acizliyindən bəhs edən müəllif sanki oxucusunu gələcək hadisələrə hazırlayır. Daha sonra Rüstəmin Turan tərəfə şikara çıxmasından, gur ovlayıb kabab etməsindən, yeyib-içib yatmasından və o, yuxuda olarkən atı Rəxşin 8 naməlum şəxs tərəfindən kəməndə salınıb aparılmasından danışılır. Rüstəm atını axtara-axtara Səməngan şahının sarayına gəlib çıxır. Şah onu hörmətlə qarşılayıb gecə qonaq saxlayır. Rəxşi tapdıracağını vəd edir. Rüstəmə bir otaq ayırırlar. Gecə onun otağına şahın gözəl qızı Təhminə gəlir. O, Rüstəm barədə çox eşitdiyini, uzaqdan-uzağa ona aşiq olduğunu, ona qovuşmaq istəyini bildirir. Rüstəm şaha elçi göndərib qızla kəbin kəsdirir. Onlar gecəni keçirib səhər ayrılırlar. Vidalaşarkən Rüstəm Təhminəyə qolbaq verir. Deyir ki, qızım olsa, qoy bu qolbaq onun bəzəyi olsun. Oğlum olsa, ona məndən nişan olsun. Artıq Rəxş tapıldığından Rüstəm atına minib İrana qayıdır. Təhminənin oğlu olur. Cüssəsi atasına bənzəyir. Yaşına görə böyük görünən oğlan 10 yaşa çatanda anasından öz atasını soruşur. Atasının Rüstəm olduğunu öyrənəndə Söhrab hücum edib Kavusu yıxaraq atasını İran taxtına oturtmağa və oradan Turan üzərinə yeri-yerək Əfrasiyabı taxtdan salıb hakimiyyəti ələ keçirməyə qərar verir. Həmin gün Söhrabın İrana yürüşə hazırlaşdığını eşidən qoşunlar ona köməyə gəlirlər. Xəbər Turan şahı Əfrasiyaba da çatır. O, sərkərdələri Human və Barimana tapşırır ki, ata ilə oğul üz-üzə gələrsə, bir-birlərini tanımalarına yol verməsinlər. Əfrasiyab hesab edir ki, gənc Söhrab atasını öldürdükdən sonra onun özünü də zərərsizləşdirmək mümkün olacaqdır. Sərkərdələrə döyükdən sonra Söhrabın əl-qolunu bağlamağı əmr edir. O, məktub və bəxşislərlə sərkərdələri Söhrabın yanına göndərir. Söhrab İrana yürüş edərək bir çox adlı-sanlı pəhləvanları məğlub edir, İran şahının canına vəlvələ salır. Şah Zabilistanda istirahət edən Rüstəmə namə yazıb onu köməyə çağırır. Bu zaman Söhrab əsir aldığı Həcirdən İran pəhləvanları haqqında məlumat toplamağa çalışır. Əsas məqsədi isə atası barədə bir xəbər almaqdır. Lakin Həcir Söhrabı düşmən gözündə gördüyündən Rüstəmin orduda olduğunu da söyləmir. Deyir ki, Rüstəm Zabilistandadır. Gənc Turan pəhləvanı Söhrab haqqında eşidən Rüstəm də onun öz oğlu ola biləcəyini bir anlıq düşünür. Lakin oğlunun yaşı-

nın hələ az olduğunu xatırlayaraq bu fikri özündən uzaqlaşdırır. Ata ilə oğul döyüş meydanında qarşılaşarkən Söhrab rəqibindən Rüstəm olub-olmadığını soruşur. Rüstəm özünü tanıtmır. Döyüşdə Söhrab Rüstəmin çiyini vurub əzir. Axşam düşdüyündən döyüşə ara verirlər. Gecə Söhrab öz rəqibinin Rüstəm olduğu barədə şübhələrini sərkərdə Humana bildirir. Lakin Human Rüstəmi tanıdığını və bu pəhləvanın ona bənzəmədiyini söyləyir. Səhərki döyüşdə Söhrab atasını yıxıb öldürmək istəyəndə Rüstəm ona deyir ki, adətə görə, əgər bir gənc bir yaşlının arxasını yerə vurarsa, onu birinci dəfə öldürməz. İkinci dəfə isə öldürə bilər. Söhrab onun hiyləsinə aldanır. Rüstəm bir bulağın başında əl-üzünü toz-torpaqdan təmizləyərkən Human Söhraba başa salır ki, düşmən onu aldadıb. Söhrab çaparaq Rüstəmə çatır. Döyüş yenedən başlayır. Bu dəfə Rüstəm Söhrabı yıxır və dərhal xəncəri köksünə sancır. Söhrab atası Rüstəmi görmədən öldüyünə heyifsilənərkən, Rüstəm həqiqəti öyrənir. Özünü tanıdır və qolbağı görmək istəyir. Söhrab qolbağı göstəyəndə Rüstəm ah-fəğan qoparır. Lakin sonrakı peşmançılıq fayda verməz. Söhrab atasından xahiş edir ki, türk ordusunun geri qayıtmasına mane olmasın. Rüstəm oğlunu xilas etmək ümidiylə şah Kavusun yanına adam göndərir və ondan xəzinəsində saxlanan nuşdaru və şərab istəyir. Lakin Kavus qorxur ki, Söhrab sağalarsa özünə belə bir dayaq tapan Rüstəm ona xidmət etməz və hakimiyyəti ələ keçirər. Odur ki, dərmanı vermir. Söhrab ölür. Rüstəm onun qəbri üzərində sərdabə tikdirir (4, s. 278-325).

Göründüyü kimi, dastanda süjet bir qədər mürəkkəbləşmişdir. Burada ata ilə oğulun bir-birini tanımasına bilərəkdən və bilməyərkən mane olan qüvvələr vardır. Human qəsdən ata ilə oğulun qovuşmasına yol vermədiyi halda, Həcir buna vətənpərvərlik nöqtəyi-nəzərindən mane olur. Həm də o, bu rəqiblərin qohumluq əlaqələri barədə heç bir şey bilmir. Üçüncü maneə Rüstəm özüdür. O, düşməninə öz kimliyini bəlli etmək istəmir. Nəticədə isə oğul qatili olur.

Bu hekayətdə bir çoxlarının maraqlarının kəsişdiyini görürük. Həmçinin Rüstəmin bütün xidmətləri müqabilində İran şahının ona qeyri-səmimi münasibətinin şahidi oluruq. Hətta Rüstəm şahın hüzuruna bir qədər gecikdiyinə görə Kavus onun öldürülməsini əmr edir. Lakin ətrafdakı ağıllı əyanlar bunun qarşısını alırlar. Ata ilə oğulun qarşılaşması məqamını başqa variantlarla müqayisə etdikdə, bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri görürük. Əgər

alman nəğməsində ata Hildebrant öz adını söyləyərkən oğlu ona inanmaq istəmirsə, bunu qoca hunun hiyləsi hesab edirsə, "Şahnamə"də Söhrab rəqibindən Rüstəm olub-olmadığını soruşur. Rüstəm isə adını danır. Rus bilinasında yalandan barışığa gəldiyini göstərən Sokolnik atasını xaincəsinə yuxuda öldürmək istədiyi halda, Şərqi variantında hiylə işlədən ata – Rüstəm olur, həm də bunu öz canını qurtarmaq üçün edir. Söhraba yaşlı adamı ilk yıxdığında öldürməyin adətə zidd olduğunu söyləyir.

Dünya folkloru atalarla oğullar arasındakı münaqişələrin başqa növlərini də tanıyır. Lakin "Ata ilə oğulun döyüşməsi" süjeti dedikdə folklorşünaslıqda məhz haqqında bəhs etdiyimiz hadisələrin ardıcılığına malik özək nəzərdə tutulur. Halbuki bəzi tədqiqatlarda ata oğul qarşıdurmalarının yer aldığı başqa süjetlər də bizim nəzərdən keçirdiyimiz süjetlə bir arada təhlil olunur. Məsələn, Kamal Abdullanın "Sirr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud – 2" əsərində olduğu kimi. Məlumdur ki, bu dəyərli tədqiqatda Oğuz eposunun onadək diqqətdən kənar qalmış məqamlarına, sətirlər arasında gizlənmiş, bəzən isə lap üzde olsa da, gözdən qaçmış məsələlərə, həqiqətlərə, aydınlıq gətirilmişdir. Lakin oxşar süjetlərdən danışarkən müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı ümumi "Atalar və oğullar" başlığı altında beynəlxalq süjet kataloqlarında müxtəlif nömrələrlə işarə olunmuş süjetləri bir yerdə araşdırmışdır. Məsələn, Qazanla Aruz qoca, Buğacla Dirsə xan arasındakı münaqişələr Yeni ilə Köhnənin toqquşması kimi təqdim edilmiş, Rüstəm və Söhrab, Odissey və Teleqonla bir arada Yunan miflərindəki Ediplə Lay, Zevslə Kron ziddiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Hətta məsələni daha geniş götürməyə cəhd göstərən alim münaqişəni analarla oğullar, analarla qızlar müstəvisinə də keçirmişdir (8, s. 244-248).

Məsələ burasındadır ki, haqqında danışdığımız süjet N.P.Andreyevin süjet göstəricisində *884 I nömrəsi altında xarakterizə olunmuşdur (1, s. 63).

Ediplə Lay, Zevslə Kron münasibətlərini əks etdirən süjetlər isə həmin süjet göstəricisində 930-934 nömrələri arasında "Tale haqqında nağıllar" ümumi başlığı altında verilmişdir (1, s. 67).

Bu isə başqa bir araşdırmanın mövzusuudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе А.Аарне. Ленинград, Издание Государственного Русского Географического Общества, 1929, 119 с.
2. Əliyeva T. Azərbaycan folkloru və orta əsr skandinav dastanları. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (27-29 may) II c. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1998, 261 s.
3. Əlizadə M. Şərq poeziyasının qiymətli incisi (ön söz). Firdovsi. Şahnamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, 332 s.
4. Firdovsi. Şahnamə. Bakı, "Yazıçı", 1987, 332 s.
5. İnternet saytı: www.tanidaq.az
6. История Всемирной Литературы. В 9 томах, том 2. Москва, "Наука", 1984, 670 с.
7. История западноевропейской литературы (раннее средневековье и возрождение). Под общей редакцией Жирмунского В.М. Москва, 1947, 560 с.
8. Kamal Abdulla. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı, "Elm", 1999, 301 s.
9. Koroğlu (Çapa hazırlayanı M.H.Təhmasib). Bakı, "Gənclik", 1982, 327 s.
10. Левинтон Т.А. К проблеме изучения повествовательного фольклора (Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа). Москва, "Наука", 1975, 319 с.
11. Nəbiyev A. Oxşar mədəniyyətlər qovşağında. Folklorşünaslıq məsələləri. VI buraxılış. Bakı, "Nurlan", 2007, 120 s.
12. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971, 327 s.
13. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, "Elm", 1972, 398 s.

К.Ф.Исламзаде

Модификации традиционного сюжета «Поединок отца с сыном»

РЕЗЮМЕ

В статье комментируются отличающиеся взгляды разных теорий на традиционный сюжет «Поединок отца с сыном», который широко распространен в фольклоре многих народов мира. Объясняется, что в корне сюже-

та лежат семейные отношения исторического периода – матриархата. Рассказывается об обогащении специфическими подробностями основной схемы последовательности событий соответственно мировоззрению, менталитету, идеологии каждого народа. Излагаются конкретные восточные и западные модификации сюжета.

K.F.Islamzade

The Modification of traditional subject “The Duel of father with son”

SUMMARY

In this article is commented the different views of theories on traditional topic.

“The Duel of Father and Son” which is widely spread in Folklore of many peoples in the world it is explained, that the plot of the topic the family relation of historical period – matriarchat. It is told about the enrichment specific details of main scheme of sequency of affairs accordingly world outlook and mintalitet and ideology of every people. Here is explained concrete eastern and western modification of this subject